

AZ ERKÖLCSI NEVELÉS KORLÁTAI*.)

Felolvasásom tárgyát az erkölcsi nevelés köréből vettem. Hogyan? — kérdik m. t. hallgatóim, megint az erkölcsi nevelésről, hiszen a vasárnapi előadások rendjén egy tartalmas felolvasásban volt már szó e kérdésről. Nem elég egy süteiből egy lepény? Ez igaz, de méltóztassanak megengedni, hogy újból elővegyem, mert az erkölcsi nevelés kérdése minden nevelésnek centrális problémája s mindig új, mert természete szerint majdnem megfejtethetetlen. Ezért sohasem felesleges arról elmélkedni s arra fogok törekedni, hogy már a multkor hallott fejtegetések ismétlésével ne untassam m. t. hallgatóimat.

Bizonyára sokan fognak emlékezni azokra a mélyen szántó fejtegetésekre, melyekkel kolozsvári gondolkozók a háboru iszonyatos pusztításaira megrémült és meglapult lelkeket azzal a gondolattal igyekeztek felemelni és megerősíteni, hogy a vészes katalizmát az isteni gondviselés a bűnös lelkek, a bűnbe merült emberiség nevelésére pedagogiai eszközként bocsátotta a világra. S mintha ekkor kissé magához is tért volna az ember! Mint a megriadt juhnyáj, közelebb húzódott egymáshoz. A vihar elvonult, a megrémült lelkek felszabadultak. És ma vajjon mondhatjuk-e, hogy a lelkek jobbak lettek, hogy az emberek me'egen érző és jóakaratu lélekkel közelednek egymáshoz, hogy a közélet levegője megtisztult? Merne-e valaki közlünk erre igennel felelni.

Ha a műveltség tör énetét elmélyedő lélekkel figyeljük, megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy az értelmi, gazdasági, ipari, kereskedelmi kultura terén mérhetetlen nagy és soha nem á' modott fejlődésen ment keresztül az emberiség és a további fejlődésnek még majdnem beláthatatlan távlatai meredeznek elénk. De vajjon mondhatnók-e teljes meggyőződéssel, hogy pl. Hammurabi vagy Sokrates korának embereihez képest a mai emb. r jobb, erkölcsösebb?

Van tehát okunk elég arra, hogy újra meg újra elővegyük az erkölcsi nevelés kérdését s igyekezzünk feltárni azokat az okokat, amelyek e vigasztalan eredménytelenséget előidézik.

*) Felolvasatott a Dávid Ferenc Egyesület febr. 12-én tartott ülésén.

Ha egy röpké pillantást vetünk e kérdés történelmére, két egymással merő ellentétben álló gondolatsor kapja meg figyelmünket. Sokrates és az ő „isteni” tanítványa és utóda Platon azt tanították, hogy az erkölcs tanítható és tanulással megszerezhető. Tudni, hogy mi a jó, annyi, mint tenni is azt, mert abból a semmivel sem igazolható optimista gondolatból indultak ki, hogy önként senkisémm rossz. Platon tanítványa és utóda „a hasonlíthatatlan”, „a páratlan” Aristoteles ellenkezőleg azt hirdette, hogy az erény, az erkölcs nem a tudás, nem a gondolkodás, nem az ismeret dolga, hanem az akaraté. Tudni a jót — semmi; a jót akarni kell, a jót cselekedni kell. Aristoteles annyira érezte igazát e kérdésben, hogy még a tanítványi hálátlanság vádját is szívesebben magára vette, semhogy felfogását megmásítsa vagy megtagadja.

És hallgassuk meg az új kor két nagy bölcsét e kérdésről, akiket szin'én egész világ választ el felfogásukban. Kant, a königsbergi remete, a nevelést mindenhatónak hirdette; határtalan, korlátlan, mondotta annak erejét, midőn kimondotta a pedagógiai optimizmus nagy ígéjét: „Az ember nevelés és csak nevelés által lesz azzá, ami.” Kell-e magasabban szárnyaló dicsőítő himnusz a nevelés mindenható erejének és hatalmának hirdetésére, mint ezek a szárnyaló szavak? A 18. századvégi felvilágosodásnak egész szárnyaló optimizmusa és lelkeket elragadó és formáló lendülete nyer kifejezést e rövid pár szavas mondatban.

De a Platon—Aristoteles-féle ókori ellentét az ujkorban újra megismétlődik. Schopenhauer, a pesszimizmus költői lelkű filozófusa, alaposan lehűti reményeinket. Szerinte az ember igazi, ősi, elsődleges lényege nem az értelem, hanem az akarat. Ez pedig minden nevelői befolyásra hozzáférhetetlen, lényegében változhatatlan. Az ember akarata irányát, formáját és tartalmát tekintve, olyanként hal meg, amilyennek született, rajta semmi nevelés nem segít; akarata formája és tartalma olyan változhatatlanul adva van, mint a mérges kigyónak a méregzacskója s azt hinni, hogy a nevelés ettől eltéríti s az akaratot a felvilágosítás és tanítás irányítja és meghatározza, annyi, mint feltenni, hogy a sötétben a lámpást vivő ember lépteit a lámpa és nem az akarata vezeti, irányítja és mozgatja,

Kell-e ennél nagyobb, merevebb ellentét?

Próbáljuk meg most e kérdésben eligazodni és helyes álláspontra jutni. Most egy kissé elvont fejtegetések fognak következni, melyekért elnézést kérek, de a kérdés igazi magvához való közeledésnek s ezzel a megértésnek egyetlen útja ez.

Mi az erkölcs? Vagy használjuk a könnyebb megértés végett a *jellem* szót. Mi a jellem? Miben nyilvánul a jellem? Kit nevezünk jellemes embernek? Nyilván nem a tudóst, nem a lángelmét, nem a nagy felfedezőt. Tudás, elmeél, intelligencia nyilván nem alkotó elemei a jellemnek. Miben nyilvánul tehát a jellem? Nyilvánvaló, hogy nem a kifogástalan külsőben, sem az ügyes, formás fellépésben, sem okos feleletben. Hanem az akaró, a cselekvő emberben, az akaratban és cselekvésben. Milyen a jellemes cselekvés? A következetes, önálló, egyirányú, nem habozó, erővel teljes, állhatatos cselekvés. Aki ma így, holnap amúgy cselekszik, az nem jellemes. A jellemes embernél előre meg tudjuk mondani, hogy adandó esetben hogy fog cselekedni s ha nem úgy cselekszik, megütődünk, megbotráncozunk rajta, nem értjük, következetlenné tartjuk. Ám ilyen akarata a rablóvezérnek s a banditának is van. A nagystilusú gonosztevők demoni természete — éppen akaratuk következetessége, erőssége folytán — valósággal lenyűgöző hatással van nézőre, hallgatóra egyaránt. Egy III. Richard, egy Jago démoni gonoszsága a színészre nagyon hálás szerepek. Ezért, hogy a jellemet erkölcsinek nevezhesstük, az akaratnak e formai tulajdonságaihoz járulnia kell még ama tartalmi követelménynek, hogy az ilyen cselekvésnek meg kell egyeznie az erkölcs parancsaival.

Tisztába jöttünk tehát azzal, hogy a jellem vagy az erkölcs cselekvésben nyilvánul, tehát az akarat dolga s meg kell egyeznie az erkölcs parancsaival.

Az most a további kérdés, hogy vajjon a jellemnek a formai és tartalmi tulajdonságait, t. i. a következetességet, állandóságot, egyirányúságot, önállóságot és az erkölcsi normáknak megfelelő cselekvést tudja-e a nevelés biztosítani? Azaz lehetséges-e s mennyiben az erkölcsi nevelés? Vagy még érthetőbb módon fejezve ki magamat: a nevelés formálhatja-e tetszése szerint a jellemet?

Itt megint azt kérdezhetik m. t. hallgatóim: hát lehet-e komolyan kételkedni abban, hogy az erkölcs nevelése lehetséges? Pedig lám a naiv köztudat is, amely pedig nem elemzi a probléma szövedékét, két ellenmondó feleletet ad e kérdésre. Egyfelől azt mondja: az a tény, hogy az államok, a társadalmak, a közösségek iskolákat, nevelőintézeteket állítanak fel s abba küldik gyermekeiket, azt feltételezi, hogy hallgatólagosan biznak a nevelés erejében és hatalmában, különben nem költenének annyit ez intézményekre. Aztán mi is hányszor halljuk hivatottak és hivatlanok részéről azt a panaszt, hogy az iskola tanít, de nem nevel.

Másrésről azonban ott vannak a köztudatot kifejező köz-

mondások, melyek korok, fajok évszázados tapasztalatait foglalják magukba: „Naturam si furca expellas, tamen usque recurret“, vagy „Non ex quovis ligno fit Mercurius“. Vagy a magyar: (bocsánat az alkalmazásért!) „kutyából nem lesz szalonna“. Vagy: „ezen a gyermekén már semmi sem segít“. Mindezekben a nevelés tehetlenségén érzett lemondás beismerése nyilvánul.

Tehát vajjon formálhatja-e a nevelés az akaratot, a jellemet? Csinálhatja-e a nevelés a lélekből azt, amit akar? Feltesszük, hogy minden nevelés a legjobbat, az erkölcsileg kifogástalant akarja, tűzi ki céljául s vajjon eléri-e célját? Mit lehet kihozni, kitenyészteni, kifejleszteni az emberi lélekből? Azt, amit akarok s bármit, amit akarok? *Nem, hanem csak azt, ami benne van* (Anlage). S ezzel elértünk az erkölcsi nevelésnek e roppant fontosságú tényezőjéhez, az örökléshez.

Mindennapi tapasztalata mindnyájunknak, hogy a gyermek alakra, a bőr és haj színére, az arcra, szemre, szájra stb.-re nézve hasonlít apjához vagy anyjához, vagy valamely őséhez. Ezt a tapasztalatot az élettudomány is megerősíti, mikor megállapítja, hogy a gyermekek öröklik szülőik testi tulajdonságait. De az életben azt is tanítja, hogy nemcsak a testi, hanem a szellemi és erkölcsi tulajdonságokat is öröklik. Ismeretes Goethének az az ön-életrajzi adata, hogy ő atyjától a testi alakot (tudvalevőleg híres szépség volt, aki után bomlottak a nők) és az élet komoly felfogását, anyjától vidám természetét és költői tehetségét örökölte. Az öröklés tényét már az ókorban is ismerték. Platon ideális államában már értékesítette is. De egész jelentősége csak a múlt század folyamán domborodott ki, midőn az élettudomány, mint természeti törvényt állította fel. S mikor Lombroso tanításából az emberek arra eszméltek, hogy rossz erkölcsi hajlandóságok és tulajdonságok szintén örökölhetők, csak akkor kezdtek megdöbbenni az ótestamentum rettenetes ridegségű, de a természettudomány által most már igazolt kijelentésén: „megbüntetem az atyáknak vétkeit a fiakban harmad- és negyedigiglen“. A bosszúálló Jehovának ez a zord fenyegetése, nekünk, szülőknak örök időkre egy rettenetes momento.

Az öröklés a szellemi fejlődésnek belső tényezője. Emellett van a tényezőknak egész gazdag csoportja, aminők az éghajlat, táplálkozás, szándékos vagy szándéktalan nevelői behatások, szóval a környezet, a milieu, amelyet a külső tényezők csoportjának neveznek. E két csoport a nevelőket két ellentétes felfogás felé hajtja. Az egyik felfogás követői az u. n. *nativisták*, azt mondják, amit fennebb már érintettünk, hogy a gyermek születésével a

készségeknek és tulajdonságoknak egész halmazát hozza a világra: egészen hasonló módon ahhoz, ahogyan az utódok a szülőktől házat, birtokot örökölnek, éppen úgy örökölnek szellemi és erkölcsi tulajdonságokat is, amelyek megszabják, előre kijelölik a fejlődésnek nemcsak általános irányát és formáját, hanem a fejlődésben elérhető legmagasabb csúcspontot is. Eszerint a felfogás szerint a nevelés ereje és hatalma nagyon korlátolt. Minden nagyot akaró igyekezetének eleve határt szab és korlátot állt az egyénnek az öröklésével adott mivolta. Minden igyekezet, minden törekvés, amely az adott képességek határain túl tüzi ki célját, már eleve hiábavaló, már eleve magában hordja a sikertelenség csiráit. E felfogás szerint a lélek egy mag, egy csira, mely a fejlődés lehetőségeit nyújtja, de ugyanakkor korlátait és meghatározott körvonalait is. Miként a pónyik alma rügyéből a leggondosabb kertész is csak pónyik almát és nem batult tud tenyészteni, úgy a lélekből is csak azokat a készségeket és dispositionokat tudja a legszeretőbb és legönudatosabb nevelés is kifejleszteni, melyek a születéskor a világra jönnek, a szülőktől vagy ősöktől öröklődnek.

A másik felfogás hívei az u. n. *empiristák*, azt valják, hogy az ember lelke a születéskor egy tiszta tábla (tabula rasa), amelyre a nevelő azt írhatja fel, amit éppen akar. Úgy-e m. t. hallgatóim, egészen közelfekvő az a következtetés, hogy ha ez így áll, ha a nevelő teljesen a maga céljai és szándékai szerint járhat el, akkor a lelket úgy formálhatja, amint akarja, akkor a nevelés el tudja érni a maga bármilyen magasan kitűzött célját és teljesen, hiánytalanul megvalósíthatja ideálját? Ez a felfogás utat nyitott a pedagógiai optimizmusnak s olyan ábrándok keletkezését mozdította elé, melyek sohasem valósultak meg. Hiszen volt-e valaha olyan nevelés, amely célját elérte vagy csak megközelítette volna? Herbart a múlt század második felében nemcsak Németországban, hanem mondhatnók az egész európai continensen a neveléstudományak atyamestere s annyiban elismert központja volt, hogy minden céltudatos nevelés belőle indult ki s vagy elveit vallotta vagy vele kritikailag leszámolva sa át utjain járt. Ma már Herbart nem ilyen tekintély többé, mert a lélektani kutatás rájött az ő pszichológiai tanításának alaphibájára. Ez a hiba pedig ott van lélektani kiindulásánál, a mi lényegében az empirizmus. Ő a lélek végtelenül gazdag birodalmát nagyon szűken körülhatárolta s nem látott meg a lélek életműködésében egyebet, csak a képzetek puszta mechanikus csoportosulását és kapcsolódásait; nem látta meg a lélek mélységeit, melyekben a tudat alatti működések mennek végbe; nem látta azokat a titkos és ma is csak sejtett, de

fel nem derített zúgokat, melyekből az érzelmi és akarati életnyilvánulások fakadnak. Ime megint két ellentétes felfogás előttünk! Melyiket fogadjuk el?

Mindkét felfogás tartalmaz sok igazságot; mindkét nézet képviselői tudnak nézeteik támogatására olyan érveket és bizonyítékokat felhozni, amelyeket kénytelenek vagyunk elfogadni, mert a mindennapi tapasztalat bizonyít mellettük. A nativizmus mellett szól az a tapasztalat, hogy sokszor a legmostohább környezetben, a legszerencsétlenebbül alkalmazott nevelési eljárás mellett és ellenére is a született tehetség érvényesül és kiküzdí az őt méltán megillető helyet a kultúra szolgálatában. Példákkal szolgálhatnak azok a világhírű gondolkozók és felfedezők, akik az iskolai nevelés klasszikusan rosszul sikerült példái (L. Ostwald, Grosse Männer). *Davy*, a híres angol kémikus *J. Robert Mayer*, az energia megmaradása törvényének felfedezője, *Faraday*, a villamos áramok indukciójának felfedezője, híres, rossz tanulók voltak. *Luther* kath. szellemmel átitatott iskolában és levegőben nőtt fel s mégis megbuktatója lett a katolicizmus világegyeduralmának. *Petőfi* minden sekundába ponálás ellenére a világirodalom *Petőfi*-je lett. *Bismarck* a porosz feudális junkerség iskolájának növendéke, s később királyokat űz el és trónokat és királyságokat rombol le.

De az empirizmus mellett is éppen ilyen erős és megdönt-hetetlen bizonyítékok és példák szólnak. Hivatkozunk itt egyfelől azokra a hatalmas különbségekre, melyek fennállnak, mondjuk: az iskolázatlan és iskolákat végzett emberek, a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó tömegek között. Vagy említsünk egy pár példát a neveléstörténet lapjairól. Platon szerint „nincs semmi istenibb, mint a nevelés, mert általa lesz az ember igazán emberré.” Leibnitz azt várja a neveléstől, hogy az emberiséget megújítja s nem kell egy évszázad és Európa jellemét egészen megváltoztatja. Az az évszázad régen elmúlt s Európa térképe ugyan nagyon megváltozott, de jelleme nem. Ez azonban nem változtat semmit azon a tényen, hogy az emberiség az iskolák, nevelő intézetek üdvös és jóra készítő befolyását mindig elismerte s mindig várta azoktól az emberek megjavulását és kulturális előhaladását.

Ha tehát mindkét ellentétes nézet foglal magában igazságot ha mindkettő mellett lehet megcáfolhatatlan érveket és bizonyítékokat felhozni, hol van az igazság, hol van az az álláspont, melyet e kérdésben el kell fogadnunk?

Mint mindenütt, ahol ellentétes nézetek ütköznek, itt is vala-

hol a középben fogjuk megtalálni az igazságot, Mindkét álláspontból el kell fogadnunk azokat az elemeket, melyeket a tapasztalat előnkbe tár, vagy amelyeket az élettudomány igazságokként igazol. S ezt az egyeztető álláspontot ebben a tételben fejezhetük ki: a lelki fejlődés nem csupán született készségeknek saját maguktól, minden céltudatos nevelői behatás nélkül való kifejlődése és kibontakozása; de nem is puszta szenvedő befogadása azoknak a ráhatásoknak, amelyek akár véletlenül a környezet által, akár tervszerűen a nevelés által indulnak ki és áradnak reá, hanem eredménye egy *convergentiának**), egy összehangzásnak, egy meg egyezésnek, amely egyfelől a született készségek, másfelől a fejlődés külső feltételei, a nevelői behatások között fennáll.

Nem tudom, hogy vajjon elég világosan fejeztem-e ki magamat, érihetően fogalmaztam-e meg előadásom főtételét és végső eredményét?

Azt akartam kifejezni, hogy az az eredmény, mely a nevelés végső céljában a kialakult erkölcsi jellemben előtünk áll, két különböző eredetű és természetű részletfeltétel eredője. Egyik a született, öröklött készség, melyet szülőinktől örökségül kaptunk, másik a legtágabb értelemben vett környezet, a részben tudatlan, részben tudatos nevelői behatások összege. Már most tudjuk, hogy az öröklött készségeknek egy része, különösen az ösztönök és a jellem formai tulajdonságai lényegükben változhatatlanok. Pedig az akarataknak s így az erkölcsi jellemnek az eredő pontja éppen ide vezet. A másik részletfeltétel a környezet, amelynek megválasztása, alakítása — különösen szerencsésebb anyagi helyzetben — részben tőlünk függ s nevelői értéke általunk befolyásolható.

Ebből az eredményből különböző következtetéseket vonhatunk.

Egyik az, hogy valamely lelki fejlődésnél nem azt kell kérdezni, hogy kívülről vagy belülről származik-e, hanem azt: mi származik ebből kívülről és mi belülről? Mert minden fejlődésnél mindakét tényező résztvesz s kérdés és kétely csak aziránt merülhet fel, hogy milyen mértékben és milyen arányban az egyik és a másik?

A másik az, hogy a született, az öröklött készségek nem fogadnak ám el minden nevelői behatást szenvedőlegesen; ezek a készségek nem készek, nem lezártak, nem kifejlődtek, hanem kiegészülés után vágnak; a fejlődésnek reménységét és lehetőségeit hordják magukban s várják -- tikkadtan és szomjazva a

*) W. Stern: Tatsachen und Ursachen der seelischen Entwicklung.

behatásokat. De csak azokat fogadják be, amelyek lényegüknek, sajátos mivoltuknak megfelelnek, amelyek velük konvergálnak. Innen a nevelőnek sokszor az a kétségbeejtő helyzete, az a falra borsót hányás, az a sokszor eredménytelenül elhangzó erkölcsi prédikáció, amely — lehet, hogy a nevelő lelkéből szól, de egészen bizonyos, hogy nem a nevelendő lelkéhez, mert hiányzik az a convergentia, amely minden lelki fejlődésnek alptörvénye. Mert akár mint szülők, akár mint nevelők, legyünk eleve tisztában azzal, hogy a gyermek nem azt tartja értékesnek, amit mi, nem azt látja, amit mi láttatni szeretnénk és nem azt hallja, amit mi hallatni szeretnénk, hanem azt, ami neki, az ő lelki alkátának megfelel, ami convergál. Ne essünk tehát azon kétségbe, ha nem minden szavunk talál meghallgatásra, nem minden tanításunk esik fogékony lélekbe. Hiszen a szántó-vevő is tudja, hogy nem minden mag kel ki s azt is, hogy az elrothadásra rendelt mag is hozzájárul annak a talajnak a megjavításához, amelyből az életet adó mag kisarjadzik.

Ezek a kiegészülés után vágyó készségek azonban magukban hordják a fejlődésnek nemcsak lehetőségét, de korlátait is. A jövőre mutatnak, de nem határtalan lehetőségek, hanem csak a lényegökben adott mozgási tér keretein és korlátain belül fejlődhetnek. És ez nyújtja annak a szomorú megállapításnak magyarázatát, hogy az emberiség erkölcsi megjavulásáról alig lehet szó. Az erkölcsi jellem gyökerei i. i. mélyen lenyúlnak a léleknek ama mély rétegébe, ahol az ösztönök fészkelnek, melyek mindannyiszor elemi erővel törnek elő, amikor a legnagyobb értékek a vagyon, az élet, a becsület forognak kockán. Ilyenkor a kultúra felszínes, vékony máza lepattan az emberről s ez bemutatkozik anyaszült lelki meztelenségében, — vagy az erkölcsi fejlődés elérhető legmagasabb csúcsán — a heroizmus dicsfényében.

És vonjuk le végül mi, szülők a mondottakból a végső következtetést. A kifejtettekből önként következik, hogy *az erkölcsi nevelés nem a gyermeknél kezdődik, hanem a szülőknél s a gyermekben át folytatódik a nevelőkig.* Minő éjt-napot nyugtalanító gond és törődés tárgya a szülőknél az, hogy gyermekeiknek anyagi gondoktól mentes életet biztosítsanak, minél több vagyont hagyjanak rájuk. És hallunk-e vajjon arra példát, hogy emberek úgy rendezték be, úgy folytatták életüket, hogy a lehető legjobb lelki és legtisztább erkölcsi örökséget hagyhassák utódaikra? Pedig mindaz, amit az erkölcsi öröklésről kifejtettünk, azt a nehéz és súlyos felelősséget rakja ránk szülőkre, hogy fizikailag és erkölcsileg tiszta életet éljünk s környezetünkben ne tőrjünk meg

semmi olyan tisztátalan gondolatot és semmi erkölcstelen cselekedetet, amely a gyermek lelkét beszennyezheti. Csak tiszta forrásból eredhet a tiszta erkölcsi életnek üdítő itala. Nekünk, szülőknek, soha egy pillanatra sem szabad felednünk azt a komor mentot: megbüntetem az atyáknak vétkeit a fiakban, harmad és negyed iziglen.*)

DR. GÁL KELEMEN.

*) Rein, Pädagogik in systematischer Darstellung. Langenzalza, 1911. I. kt., Lehmann: Unterricht und Erziehung, W. Stern: Tatsachen und Ursachen der seelischen Entwicklung. Zeitschrift für angewandte Psychologie und psychologische Sammelforschung. I. kt. 1907., Ribot: A lelki átöröklés, Martinak: Einige neuere Ansichten über Vererbung moralischer Eigenschaften und die pädagogische Praxis, (Verhandlungen der zweiundvierzigsten Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner, Leipzig 1894.)

ÓTESTAMENTOMI PROBLÉMÁK.

A bölcelet történetében Kantnál van a legsajátosabban meghatározva az emberi *értelemnek és észnek* a köre és feladata. Az értelem (Verstand) inkább befogadó s az okszerűség szempontja szerint működik, míg az ész (Vernunft) célok irányában mozog s alkotásokon fáradozik. Kant a Tiszta Ész Kritikájában a transcendentális logika körében foglalkozik a transcendentális analitikával és dialektikával s míg az előbbiben a tiszta értelem alapelemeit tárja fel, addig az utóbbiban a transcendentális eszmék kerülnek sorra. A logikai ítéletek a modalitás kategóriájában lehetnek apodiktikusak, assertorikusak és problematikusak: tehát kijelentés-szerűek, igenlők (állít) és olyanok, amelyek a kérdésség körébe esnek. Kérdés, problema általában csak ott merülhet fel, ahol nem dolgoznak holtbizonyossággal. De a problema nem a receptív elmének sajátos tárgya, hanem a spontán alkotásokkal foglalkozó észnek igazi tulajdona. A problema a lehetőségek, az eszmék, a szabad kutatás világába utal s természetszerűleg meghal, avagy tán megszületni sem képes, amikor föltétlen parancsként ható kijelentések és kinyilatkoztatások tartják megszállva az emberek lelkeit. A természet világában, hol a természettörvény örök állandósággal hat a tudósok felfogása szerint, nem lehetnek és nincsenek problémák; valamint nem lehetnek ott sem, ahol az Isten előre elrendezte az ember sorsát s minden előzetes megállapítás szerint történik, illetőleg következik be, mivel az akarat elhatározásában, célok kitzzésében, eszközök megválasztásában nincs az embernek önálló ténykedési képessége. Nincsenek ott sem és akkor sem problémák, ahol és amikor a biblia a kialakult kánonikus alakjában isteni eredetű műképen jelentkezik s az embernek föltétlen hódolattal, szolgálailag kell elfogadnia azt.

Mindig voltak és mindig lesznek bizonyos értékképzetek, melyek bizonyos korokat egész sajátosan jellemeztek, melyek a kultúrkinccsekkel voltak a legszorosabb összefüggésben s elhatározó, irányító erőkként hatottak mindazokra, akik az illető koroknak közfelfogását magukévá tették. Ezek a közkinccsek, elhatározó hatalmak az élet minden terén jelentkeztek és a népek történetének folyamán állottak elő.

A mi bibliánk is egy ilyen hatalom volt sok ideig milliók életében anélkül, hogy alaposabb megvizsgálásához hozzá fogtak volna: mint isteni kijelentés, szent és sérthetetlen s örök igazságoknak egyedüli tárháza. Az előretörő protestantizmus a bibliát emelte arra a tekintélyre, amelyen a katolicizmus szemében az egyház állott. Azonban az ember világváival együtt a fejlődés for-